

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT
ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064
Mayıs / May 2023, 4/1: 40-68

Abdulvehhab Lukaş ve *Nusratü'l-İslâm* Adlı Eseri

Şeyhmus NEBATİ

Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi,
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tefsir Ana Bilim Dalı
PhD Student, İstanbul Sabahattin Zaim University,
Graduate Education Institute,
Department of Tafsir
İstanbul, Turkey
seyhmus@nebati.com.tr
orcid.org/0000-0001-7718-7991

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 7 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Mart / March 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Mayıs / May 2023

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Mayıs / May

Cilt-Sayı / Volume-Issue: 4/1, **Sayfa:** 40-68

Atıf / Cite: Nebati, Şeyhmus. “Abdulvehhab Lukaş ve *Nusratü'l-İslâm* Adlı Eseri [Abdul Wahhab Luqash and His Work *Nusrat al-Islam*]”. *Sirat* 4/1 (Mayıs/May 2023), 40-68.
<https://doi.org/10.56477/sirat.1261317>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two reviewers and confirmed to be plagiarism-free.



Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY NC ND)

Abdulvehhab Lukaş ve *Nusratü'l-İslâm* Adlı Eseri*

Öz

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İslâm toplumlarının büyük sarsıntılar geçirdiği bir tarih kesitidir. Bu dönemde yaşanan büyük kayıplar, 20. yüzyılda da devam etmiş ve I. Dünya savaşının sonunda Osmanlı Devleti yıkılmıştır. Diğer yandan İslâm coğrafyasının batısında bulunan Fas halkı da benzer bir süreçten geçmiş, sömürgeci devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır. İşgalci devletlere karşı herkesin kendi üzerine düşeni yapmaya çalıştığı bir zamanda Faslı Abdulvehhab Lukaş da bir âlim olarak kalemiyle mücadeleye katılmış, Müslümanları Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birlik olmaya davet etmek amacıyla on beş ciltlik bir tefsir yazmıştır. Derkâviyye, Şâzeliyye tarikatına mensup bir sufi olan müfessir Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetinin önde gelen savunucularındandır. *Nusratü'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsân fî ihrâci makâmâti'd-dîni mine'l-Kur'ân* adını verdiği tefsirini, Osmanlı hilâfetinin ayakta kalması için verilen mücadeleye destek amacıyla yazmış ve kitabında Müslümanları hilâfet sancağı altında birlik olmaya davet etmiştir. Bu yönüyle içtimaî/siyasî tefsir örneği olan eser, adından da anlaşılacağı gibi ayetlerin İslâm, iman ve ihsan açısından yorumlanması nedeniyle aynı zamanda önemli bir işârî tefsir örneğidir.

Anahtar Kelimeler: Abdulvehhab Lukaş, *Nusratü'l-İslâm*, Tefsir, İçtimaî/Siyasî Tefsir, İşârî Tefsir.

* Bu makale, Şeyhmus Nebati tarafından hazırlanan *Nusratü'l-İslâm: İslâm Siyaset düşüncesinde Bir Tefsir Örneği* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abdul Wahhab Luqash and His Work *Nusrat al-Islam*

Abstract

The 19th century, especially its second half, was a period of history in which the Ottoman Empire and Islamic societies suffered great shocks. After the losses suffered during this period, the Ottoman Empire collapsed at the beginning of the 20th century. On the other hand, the Moroccan people also went through a similar process and were subjected to the attacks of colonialist states. At a time when everyone was trying to do their part against the occupying states, Abdul Wahhab Luqash, as a scholar, joined the struggle with his pen and wrote a fifteen-volume tafsir to invite Muslims to unite under the banner of the Ottoman caliphate. Mufassir Abdul Wahhab Luqash, a Sufi belonging to the Darqawiyya, Shâzeliyya sect, was a prominent advocate of the Ottoman caliphate. He wrote his tafsir, *Nusrat al-Islam wa'l-îmân wa'l-ihsân fî ihrâj maqâmâti al-dîni mine al-Qur'ân*, in support of the struggle for the survival of the Ottoman caliphate, and in his book he invited Muslims to unite under the banner of the caliphate. This work, which is an example of social/political tafsir, is also an important example of al-Ishârî tafsir because, the interpretation of the verses from the perspectives of Islam, faith and ihsan, as the title suggests.

Keywords: Abdul Wahhab Luqash, *Nusrat al-Islam*, Tafsir, Social/Political Tafsir, Ishari Tafsir.

Giriş

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve diğer İslâm devletleri büyük sarsıntılara maruz kalmışlardır. Bu sırada 1914 yılında birinci dünya savaşı başlamış, Osmanlı Devleti birçok cephede çarpışmak zorunda kaldığı bu savaştan tam bir yenilgiyle çıkmıştır.¹ 1918 yılında Mondros mütarekesi ile savaş sona ermiş ve Osmanlı Devleti fiilen yıkılmıştır. Diğer yandan İslâm coğrafyasının batısında bulunan Fas halkı da benzer bir süreçten geçmiş, sömürgeci devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır.

Müslümanlar, Mısır'ın doğusunda kalan yerlere Meşrik (Doğu), batısına düşen yerlere de Mağrip (Batı) demişlerdir. Dolayısıyla Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Sicilya ve Endülüs gibi Müslümanların elinde bulunan bölgeler Mağrip olarak kabul edilir.² Türkiye'de bilinen adıyla Fas, İslâm dünyasında Mağrip ülkelerinden el-Mağribu'l-Aksâ veya Cezîretu'l-Mağrib, batı dünyasında ise Atlas ülkelerinden Maroc (Morocco) olarak adlandırılır. Resmî adı el-Memleketu'l-Mağribiyye'dir.³ Fas ise Mağrip'te bir şehir ismidir. Biz de makalemizde aslına uygun olarak Mağrip adını tercih ettik.

Bugünkü Mağrip, 17. yüzyıldan günümüze kadar Hz. Hasan'ın soyundan geldiği kabul edilen hanedan tarafından yönetilmektedir. 19. yüzyıl başlarından itibaren yaşanan taht kavgaları yüzünden, Avrupa'nın ülkedeki nüfuzu artmış ve en sonunda işgaller başlamıştır. İsyancılara karşı Fransa'dan destek uman sultan Mevlay Abdulaziz,

¹ Ali Aksu, "Osmanlılar ve Balkanlar", *İslâm Tarihi-2*, ed. Adnan Demircan - Mehmet Azimli (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 345-346.

² Adnan Adıgüzel, "Kuzey ve Orta Afrika", *İslâm Tarihi-2*, ed. Adnan Demircan - Mehmet Azimli (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 287.

³ Sırrı Erinç, "Fas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Aralık 2022).

1912 yılında Fransızların himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴ Bununla birlikte İspanya'nın işgali altında bulunan kuzey ve güneybatı bölgelerinde İspanyol işgali kabul edilmiştir. Mağrip, 1956 yılında bağımsızlık mücadelesini kazanmış, Sultan V. Muhammed (ö. 1961) kral unvanını almıştır.⁵

İslâm coğrafyasının istilaya uğradığı dönemde, Batı'nın meydan okumalarına karşı, Müslümanların maruz kaldığı problemleri, Kur'an'ı yeni bir anlayışla ele alarak, nasların rehberliğinde çözümlenmeyi amaçlayan bir tefsir çeşidi ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda ortaya çıkan bu tefsir türü *ictimâî tefsir* metodudur.⁶

İctimâî tefsirin kurucusu kabul edilen Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza ile aynı dönemde yaşamış ve ictimâî tefsirin ilk temsilcilerinden olması gerektiğini düşündüğümüz Abdulvehhab Lukaş (ö. 1923), adı duyulmamış bir başka ıslahatçı müfessirdir. Yaşadığı dönemde Mağrip'in önemli âlimlerinden birisi olan Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetinin önde gelen savunucularındandır. *Tefsîru Nusratü'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsân fî İhrâci makâmâtî'd-dîni mine'l-Kur'ân* adını verdiği eserini, Müslümanları Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birlik olmaya davet etmek amacıyla kaleme almıştır.

Nusratu'l-İslâm, aynı zamanda işârî tefsir örneğidir. Bu çeşit tefsirler, ayetlerin tasavvuf erbabına açılan bazı gizli anlamlar ve işaretler yoluyla açıklanmasına dayanır. Sûfî müfessir, bulunduğu makam itibariyle kalbine doğan işaretler doğrultusunda tefsir yapar.⁷

⁴ Davut Dursun, "Fas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Aralık 2022).

⁵ Adıgüzel, "Kuzey ve Orta Afrika", 301-302.

⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 238; Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı -İctimâî Tefsir-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 81-82.

⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1426/2005), 2/308; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 210.

Abdulvehhab Lukaş, ayetleri İslâm, iman ve ihsan makamlarında tefsir ederek, zahiri anlamı verdikten sonra bâtını yorumlara geçer.

Nusratu'l-İslâm, yazarın ölümünden yaklaşık bir asır sonra Ca'fer ibnu'l-Hâc es-Sülemî tarafından yayına hazırlanmıştır. Türkçede hakkında yapılan ilk yayın ise bu makale olmaktadır. Bundan önce Türkiye'de Abdulvehhab Lukaş ve tefsiri *Nusratu'l-İslâm* hakkında yayınlanmış iki Arapça makale bulunmaktadır. Birincisi Ziyad Alrawasdah'ın *Nemuzecun min tefâsîr es-siyâsiyyeti'l-Osmâniyye; 'Nusratu'l-İslâm' li Abdulvehhab et-Titvâniyyi* adını taşıyan makalesi. Yazar, Türkçe özetin başlığını *Osmanlı Taraftarı Siyâsî Bir Tefsir Örneği: Abdulvehhab et-Titvâni'nin 'Nusratu'l-İslâm' Adlı Eseri*⁸ olarak belirlemiştir.

İkincisi ise Yahya Maabdeh'in *et-Te'vilu'l-ictimâiyyi li'l-Kur'âni'l-Kerîmi inde't-Titvâni ve mevkii'l-Kur'ân ve's-Sünne fi nazariyyetihi* isimli makalesidir. Makalelerin yayınlandığı tarih itibariyle Ca'fer ibnu'l-Hâc es-Sülemî'nin takdim yazısından başka kaynak bulunmamaktadır. Birinci makalenin yayınlandığı tarihte *Nusratu'l-İslâm*'ın henüz ikinci cildi mevcuttur. Yahya Maabdeh'in makalesi yayınlandığında ise tefsirin beşinci cildi yayımlanmıştı. Bundan dolayı makaleler, daha çok yazarların kendi yorumlarıyla zenginleştirilmiştir.

Sonraki yıllarda on beş ciltlik *Nusratu'l-İslâm* tamamlanmış ve bu arada Abdulvehhab Lukaş'ın hayatını araştıran Yusuf es-Sebbah, müfessirin hayatını konu alan bir kitap yayınlamıştır. Biz de bu makalemizde Abdulvehhab Lukaş'ın hayatını, Ca'fer ibnu'l-Hâc es-Sülemî'nin takdim yazısı ile Yusuf es-Sebbah'ın kitabına dayanarak kaleme aldık. Çalışmamızda *Nusratu'l-İslâm*'ı ve müellifini kısa bir şekilde ama bütün yönleriyle tanıtmaya çalıştık.

⁸ Ziyad Alrawasdah, "Osmanlı Taraftarı Siyâsî Bir Tefsir Örneği: Abdulvehhab et-Titvâni'nin *Nusratu'l-İslâm* Adlı Eseri", *Istanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), 27.

1. Abdulvehhab Lukaş'ın Hayatı ve İlmî Yönü

Mağrip'in Titvan şehrinde doğan Abdulvehhab Lukaş, işgal sonucu Endülüs'ten göç etmek zorunda kalmış olan bir aileye mensuptur. Lukaş, atalarıyla aynı kaderi paylaşmış, İspanya'nın doğduğu şehri işgal etmesi üzerine yaşadığı şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Titvan'dan ayrılp Tanca'ya yerleşen Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetine önde gelen savunucularındandır.

Künyesi Abdulvehhab ibn Muhammed Lukaş el-Endelusiyyu't-Titvânî olan müfessir, hicrî 1269, miladî 1852 yılında Titvan'da doğmuştur. İlk hicretini çocukluğunda 1276/1859 yılında İspanyolların Titvan'ı işgal etmesi üzerine ailesiyle birlikte civar şehirlere, muhtemelen Tanca'ya yapmış, 1278/1861 yılında Titvan'a geri dönmüştür. Hicri 1331 miladi 1913 yılının şubat ayında, İspanya'nın Titvan'ı tekrar istila etmesi üzerine memleketini terk ederek ölünceye kadar yaşayacağı Tanca'ya yerleşmiştir.⁹

Abdulvehhab Lukaş Endülüs kökenli bir aileye mensuptur. Ailesi, Endülüs'ten Titvan'a olan son hicret sırasında Titvan şehrini yurt edinmiştir.¹⁰ Titvan'da yaşayan aileler arasında, Lukaş ailesi dışında Emevî meliklerinin soyundan gelen başka bir aile bulunmuyordu. Bundan dolayı Abdulvehhab Lukaş, yazılarında İberyâ kökenli ailesinden iftiharla bahseder, ayrıcalıklı olduğunu düşünerek onlarla gurur duyardı.¹¹

Makam, mevki sahibi, toplumun itibar ettiği Lukaş ailesinin fertlerinden bir kısmı, dinî ve siyasî alanda birçok görevler üstlenmişlerdir. Bir zamanlar otorite sahibi oldukları gibi, Titvan'da kurdukları Lukaş Medresesi ile ilmî araştırmaların başlamasında da

⁹ Abdulvehhab Lukaş, *Tefsîru nusratu'l-İslâm*, thk. Cafer İbnu'l-Hâc es-Sülemî (Titvan: Cem'iyyetu Tetavun Asmir, 1431/2010-1444/2022), 1/ 2-3, 13-14.

¹⁰ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/3.

¹¹ Yunus es-Sebbâh, *el-Âlimu'l-müfessir Abdulvehhab Lukaş* (Tanca: Dâr Selikî Ahaveyn, 2020), 10.

tarihi bir görev üstlenmişlerdir. Mağrip'in kuzeyinde, bir benzeri bulunmayan bu görkemli medrese zenginlik ve ilimle şöhret bulmuştur.¹²

Abdulvehhab Lukaş ilmî ortamda, seçkin sûfiler arasında yetişmiştir. Lukaş'ın ailesi, önemli görevler üstlenmiş, yüksek makam sahibi, ilmî alanda ve yöneticilikte isim yapmış bir aile olarak biliniyordu. Lukaş ailesinin ilim, tasavvuf ve siyasetin mecz edildiği seçkin ortamı, Abdulvehhab'ın kişiliğinin oluşmasındaki en önemli kaynak olmuştur.¹³

Müfessirin yaşadığı çağ, tarihte benzeri görülmemiş ızdıraplar, fitneler dönemi olarak bilinir. Bu dönemde Mağrip, yabancılar karşısında aldığı en büyük mağlubiyeti yaşamıştır. Ülke işgal edilmiş, yabancı güçler imtiyazlar elde etmişlerdir. Mağrip, Fransızların himayesini kabul etmek zorunda kalmış ve bağımsızlığını kaybetmiştir. Bunun yanında Birinci Dünya Savaşı yaşanmış, Batılı devletler yükselirken İslâm devletleri çökmüş ve hilâfet düşmüştür.¹⁴

Abdulvehhab Lukaş, zikir ve müzakereyle dolu, ticari faaliyet ve yargı görevi ile geçen çalkantılı bir hayattan sonra ömrünün son demlerinde hilafetin devletine hicret etmeyi umarak, o diyardan gelecek haberleri gözeterek ve her an cihada hazır bir vaziyette beklerken cuma günü, hicrî 21 Zilkâde 1341, milâdî 7 Temmuz 1923 yılında, 71 yaşında hayata veda etmiştir. Müfessir Abdulvehhab Lukaş, Tanca şehrinde Merişân kabristanında metfundur.¹⁵

1.1. Tasavvufî Kişiliği

Titvan'da bulunan çok sayıda tarikat ve zaviyelerle dolu toplumsal hayatın etkisiyle Abdulvehhab Lukaş, ilk zamanlar

¹² Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 12.

¹³ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 25-26.

¹⁴ İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012), 838-864, 885-904; Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 27-28.

¹⁵ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/ 21.

Raysûniyye zaviyesine intisap etti. İlk gençlik yıllarında Seyyid Abdusselâm ibn Ali ibn Raysûn'un (ö.1299/1882) meclislerine katılmış ve ondan bilgiler aktarmıştır. Abdulvehhab Lukaş, Şeyh Abdusselam ibn Raysun'un vefatından sonra ise Derkavîyye - Şâzelîyye tarikatına intisap etti. Titvan'da o zaman tarikatın şeyhi olan Fakih el-Hâc Abdulkâdir ibn Acîbe'ye (ö.1313/1895) samimiyetle bağlanmış ve uzun bir süre onunla zaviyede kalmıştır. Daha sonra şeyhi ona, müritleri karşılayıp onları irşat etme görevini verdi. Lukaş, Şeyhi Abdulkadir ibn Acîbe'nin vefatına kadar, Derkâvîyye-Acîbîyye zaviyesinin mukaddimliğini yaptı.¹⁶ Müfessir Lukaş Derkavîyye - Şâzelîyye tarikatında derinleşerek şeyhini ve tarikatını anlatan *el-Fütûhâtu'l-acîbe fi'd-duhûli tahte İbn Acîbe* adlı bir kitap da yazmıştır.¹⁷ Abdulvehhab Lukaş, yabancı güçlerin Titvan şehrine girmeleri üzerine hicret edip Tanca'ya yerleşinceye kadar tarikatın şeyhi olarak kaldı.¹⁸

1.2. Hicreti

Lukaş ailesinin eskiden beri Tanca şehriyle ilişkileri bulunuyordu. Fakat Abdulvehhab Lukaş'ın Tanca'ya yerleşmesi, İspanyolların Titvan'a girmesi üzerine ailesiyle birlikte hicret etmesinden dolayıdır. Tanca'da yaklaşık on yıl yaşayan Abdulvehhab Lukaş, tefsirini bu şehirde yazmaya başladı ve burada tamamladı. Vefat edince Tanca'da defnedildi.¹⁹

Titvan'da yabancıların hükmüne rıza göstermenin küfür olduğu görüşü hâkimdi. Halkın çoğunluğu Titvan'dan kaçarak uluslararası devlet statüsündeki Tanca'ya yerleşiyordu. Mücahidler ve Titvanlı muhacirler, yabancıların işgaline rıza gösteren Titvanlıları kâfir kabul ediyor ve onları yabancılardan daha şerir görüyorlardı.²⁰

¹⁶ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 53-54.

¹⁷ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 54.

¹⁸ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 56.

¹⁹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/13-14.

²⁰ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/ 18.

Abdulvehhab Lukaş bu şartlar altında Tanca'ya yerleşmiş oldu. Burada yönetimin uluslararası statüsü bulunuyordu. Belli bir gücün iktidarı söz konusu değildi. Tanca'da rahat yaşama imkânı vardı ve ilim ehli herhangi bir baskı görmüyordu. O yüzden birçok aile, yaşanan çalkantılar ve güvenli olmayan hayat şartları yüzünden memleketlerini terk edip Tanca'ya yerleşiyordu. Abdulvehhab Lukaş Titvan'ı terk ederek, barındırdığı uygun şartlar nedeniyle Tanca'ya gelmiş olsa da maksadı buraya yerleşmek değildi. Onun asıl amacı Tanca'ya yerleşip buradan taraftarı olduğu Osmanlı'nın mücahitlerine yetişmekti. Lukaş, Osmanlı Devleti'nin siyasi görüşünü destekliyordu.²¹

Müfessir Lukaş, kişinin dininden emin olmadığı ve küfür diyarında garip kaldığı zaman, o diyardan İslâm beldelerine hicretinin vücûbu konusunda çok söz söylemiştir. İster silahla ister kâğıt kalemle veya fikirle ya da herhangi bir hizmetle kâfirlerin neferi olup, Müslüman kardeşleriyle çarpışan kişiyi açıkça tekfir etmiştir. Mağrip'de çoğunluğun böyle olduğunu söyleyen Lukaş, bu hal üzere ölenin kâfir olduğunu belirtir. Ancak “*kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan başka.*”²² Böyle bir kişi, bir Müslümanı öldürmemişse niyeti üzeredir. Lukaş aynı şekilde, küfür beldelerinden birinde yerleşmeyi tercih eden, buralardaki ticareti beğenen, ölünceye kadar buraları yurt edinen ve ölünce çocuklarını kâfire veya küfre maruz bırakan kimse için de aynı hükmü vermiştir.²³

1.3. Siyasî Aidiyeti ve Osmanlı Devleti'ne Bağlılığı

Osmanlı Devleti ile Mağrip ilişkileri, Osmanlı'nın 16. yüzyılda Cezayir'i almasıyla başlar. Mağrip üzerinde siyasî baskı oluşturan bu olaydan başka, iki devlet arasındaki ilişkiler hilâfet konusundaki rekabet nedeniyle de gergin bir vaziyettedir. Ancak, 19. yüzyıl

²¹ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 87-90.

²² *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, çev. Ali Özek vd. (Medine: Kral Fahd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, 1434/2013), en-Nahl 16/106.

²³ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 3/86.

başlarında sömürgeci devletlerin istilacı siyaseti, iki devletin yakınlaşmasına ve kendi aralarında ittifak arayışlarına yol açmıştır. II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti, Mağrip ile olan ilişkilerde de kendini göstermiş ve ittifak kurma çabalarını hızlandırmıştır. Sultan II. Abdülhamid, sahip olduğu bütün imkânlarını kullanarak her milletten davetçiler aracılığıyla Mağrip'te ve genel olarak dünyanın muhtelif bölgelerinde İslâmî kuruluşlara ulaşarak *İslâmî Birlik* fikrini iletmış, zamanın rağbet gören gazetelerini istihdam etmiş, birçok zaviye ile iletişim kurmuştur.²⁴

İttihat ve Terakki döneminde Almanya, Afrika'daki çıkarlarını gözeterek Fransa'ya karşı Osmanlı ile ittifak kurmuştur. Mağrip'te Türk-Alman casuslar, Mağriplileri cihada teşvik etmek için itilaf devletleri safında bulunmanın küfür olduğunu söyleyerek bu devletlere karşı durmanın zaruretine vurgu yapmışlardır. Ayrıca Mağrip ordusunun eğitilmesine katkı sağlamak için Osmanlı subayları görevlendirilmiştir. Subaylar, askerî faaliyetlerinin yanında sömürgecilere karşı yazılı propaganda yürütülmesi için matbaa kurmuş ve çeşitli cemiyetler oluşturmuşlardır.²⁵ Benzer şekilde Mağrip'ten İstanbul'a ve Osmanlı'nın çeşitli bölgelerine ziyaretler gerçekleştirilerek ilişkiler karşılıklı olarak devam ettirilmiştir.²⁶ Bir cümleyle özetlersek, Batılı ülkelerin sömürgeleştirme faaliyetleri Müslüman halklar arasında yakınlaşmaya sebep oluyor, dayanışma ruhunu canlandırıyor. İşte bu şartlar altında Abdulvehhab Lukaş, her zaman siyasî olayları takip etmiş ve siyasetle meşgul olanlarla birlikte bulunmuştur.²⁷

²⁴ Gökhan Yeşilmen, "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme", *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 2/2 (Güz 2018), 107, 110-111, 114; Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 98.

²⁵ Yeşilmen, "Osmanlı Devleti'nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme", 116-117.

²⁶ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/15-16.

²⁷ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/13.

Burada yeri gelmişken hatırlatmamız gerekir ki, Osmanlı Hilâfeti ile Mağrip Sultanlığı arasındaki karşılıklı faaliyetler, Osmanlı'nın yıkılışından sonraki döneme kadar canlılığını korumuştur. Ca'fer es-Sülemî, Mustafa Kemal Paşa döneminde, Mağrip'in bağımsızlık mücadelesi veren gruplarıyla Türkiye arasında karşılıklı olarak kültürel faaliyetlerin yapıldığını belirtmektedir.²⁸

Mağripliler, kurtuluşun Müslümanların birlik halinde cihat etmelerinde olduğunu düşünüyorlardı.²⁹ Abdulvehhab Lukaş, Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birleşmeye ve sömürgecilere karşı durmaya davet edenlerin başında geliyordu. Tefsirini bu amaçla yazmış, Nusratu'l-İslâm adını, Nusratu'l-Hilâfe anlamında kullanmıştır. Abdulvehhab Lukaş, tefsirinin uygun bulunduğu her yerinde Osmanlı'ya davetle ilgili yorumlarda bulunmuştur.

1.4. Eserleri

Ca'fer İbnu'l-Hâc es-Sülemî, *Nusratu'l-İslâm* adlı eser için kaleme aldığı takdim yazısında, müfessir Abdulvehhab Lukaş'ın günümüze ulaşan dört eserinin adını vermektedir.³⁰

1. *Tefsîru nusratu'l-İslâm fi ihrâc makâmâtî'd-dîn mine'l-Kur'ân*: Makalemizin konusunu oluşturan bu eserle ilgili bilgiler ileride ayrı bir başlık altında verilecektir.

2. *Tefsîru'l-Fâtiha*: Abdulvehhab Lukaş, tefsiri *Nusratu'l-İslâm*'da bu kitaptan bahsederek şunu söyler: “Benim bundan önceki bir nüshada *Fatiha'nın müstakil tefsiri vardır.*”³¹ Güzel bir şekilde ciltlenmiş, orta hacimli ve iyi durumda olan nüshanın on dört sayfası *Fatiha* suresinin tefsirinden oluşmaktadır. Geriye kalan kısım ise Bakara sûresinden Nisâ sûresinin “*Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale*

²⁸ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/17.

²⁹ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 100.

³⁰ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/12.

³¹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/61.

geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir,"³² ayetine kadar yapılan tefsirden ibarettir.³³ Yunus es-Sebbâh, bu tefsirin özgün bir nüshasının Rabat'ta Ulusal Kütüphane'de bulunduğunu (No: 2813) bildirmektedir.³⁴

3. *Şerhu el-Hikemi'l-Atâiyye*: Ca'fer İbnu'l-Hâc es-Sülemi, bu eserin sadece ismini zikretmiş başka bir bilgi vermemiştir.³⁵ Abdulvehhab Lukaş ise Fatiha suresinin müstakil tefsirinden bahsederken bu eserin de ismini zikretmiştir.³⁶

4. *Simâru'l-hakîkati'l-îmâniyyeti'l-ihsâniyye fî şerh el-Ayniyyete'l-Cilâniyyete'l-Kâdiriyye*: Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde bu esere işaret etmiştir. Tefsirin bir yerinde Abdülkadir Geylanî'nin kitabından alıntılacağı beyit hakkında şu ifadeyi kullanır: "*Şerhu'l-Ayniyye'de onu, bir ziyade olmaksızın iyice açıkladım ve ispatladım. Allah en doğrusunu bilendir.*"³⁷ Tefsirinin bir başka yerinde ise şu bilgiyi verir: "*Kim bu beyitleri açıklamalarıyla birlikte izlemek istiyorsa ona düşen, bizim 'Ayniyye' şerhini izlemesidir.*"³⁸ Ca'fer es-Sülemi, bu şerhin 317 sayfadan oluşan bir cilt olduğunu belirtir. Yaprak kenarlarının aşınarak bozulduğunu, ciltlemenin hasar gördüğünü, bu yüzden eserin kötü durumda olduğunu haber vermektedir.³⁹

Yunus es-Sebbâh yukarıdaki eserlere ilaveten, günümüze ulaşmamış üç eser ismi daha vermektedir.⁴⁰

5. *Tefsîru'l-Fâtiha el-Kebîr*.

³² en-Nisâ 4/56.

³³ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/12.

³⁴ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 146.

³⁵ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/12.

³⁶ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/61.

³⁷ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/61.

³⁸ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/171.

³⁹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/12.

⁴⁰ Sebbâh, *Abdulvehhab Lukaş*, 145, 151, 154.

6. *el-Futûhâtu'l-acîbe fi'd-duhûl tahte İbn Acîbe.*

7. *el-Künnâş.*

Abdulvehhab Lukaş'ı kısaca tanıtmaya çalıştığımız bölümü burada bitiriyoruz. Aşağıda ise müfessirin Osmanlı hilâfetini desteklemek amacıyla kaleme aldığı, tefsiri *Nusratu'l-İslâm* hakkında bilgiler yer almaktadır.

2. Abdulvehhab Lukaş'ın *Nusratu'l-İslâm* Adlı Eseri

Tefsîru nusratu'l-İslâm fi ihrâc makâmâti'd-dîn mine'l-Kur'ân, Abdulvehhab Lukaş'ın en önemli ve en hacimli eseridir. Kitabın bundan başka isimleri de vardır. Bunlardan eserin amacını daha açık ve daha uzun bir şekilde ifade eden bir isim şu şekildedir; *Tefsîru nusratu'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsân fi ihrâci makâmâti'd-dîni mine'l-Kur'ân ve fi cem'i kelimeti'l-Müslimîne Şarkan ve Mağriban alâ Halîfetin Vâhidin li'r-Rasûli ve'l-Furkân maa tahkîki kırâati's-seb'a ve mâ yessarahullâhu mine'l-kırâati'l-hâriceti ani's-seb'i*. Lukaş tefsirini, kendi zamanının siyasi problemlerine Kur'ân'dan çözüm üretmek ve özellikle Osmanlı hilâfetinin ayakta kalmasına katkı sağlamak amacıyla kaleme almıştır. Lukaş, hilâfet merkezine destek olmak için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Bu amaç için yazdığı tefsirinde her fırsatta, cereyan eden olaylar ile ayetler arasında bağlantı kurmuş, I. Dünya savaşının taraflarıyla ilgili yorumlar yapmış, Mağrip tarihiyle ilgili konulara değinmiş, işgalcilerle iş birliği yapanlara özellikle âlimlere çok ağır eleştirilerde bulunmuş, maruz kalınan hezimetin sebepleri üzerinde durmuş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde en çok Müslümanların Osmanlı sancağı altında birleşmelerinin zarureti üzerinde durmuştur.⁴¹

Abdulvehhab Lukaş bu tefsiri yazmaya 1334/1916 yılında Tanca şehrinde başlamış ve 1340/1922 yılında, vefatından yaklaşık bir buçuk yıl önce aynı yerde tamamlamıştır. Yani Lukaş tefsirini yazmaya I.

⁴¹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/13-14, 36.

Dünya savaşı esnasında başlamış, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp dağılmasından sonra tamamlamıştır.⁴²

Ca'fer İbnu'l-Hâc es-Sülemî, bu eserin müfessire ait tek bir nüshası bulunduğunu ve yedi cüzden oluştuğunu bildirir.⁴³ Bu yazma eserin ilk baskısına, kendini hacimli eserlerin tahkiki için adanmış olan Ca'fer es-Sülemî'nin gözetim, ilgi ve takdimi ile 2010 yılında, Titvan şehrinde başlanmış ve on iki yıl sonra on beşinci ve son cildi yayınlanarak 2022 yılında tamamlanmıştır. *Tefsîru nusratu'l-İslâm*, Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar, bütün sûreleri kapsayan tam bir tefsir kitabıdır.

2.1. Tefsirin Genel Özellikleri

Müfessirin, hacimli tefsirine nispetle kısa sayılabilecek iki mukaddimesi bulunmaktadır. Lukaş bu mukaddimelerde Osmanlı'dan o kadar çok bahsetmiştir ki, tefsirinin neredeyse Osmanlı Devleti'nin bölgede yürüttüğü siyasete destek için kaleme alındığını düşündürmektedir. Ya da birinci dünya savaşında, dârüislâmda özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşanan olaylar üzerine tefsirini inşa etmiş gibidir.

Lukaş tefsirinde, toplumsal hayatta Kur'ân'ı esas alması için Ümmete çağrıda bulunuyordu. Mağrip'in sömürgeleştirilmesine karşı duruyor, Müslümanları Osmanlı Devleti'nin sancağı altında birleşmeye davet ediyordu.⁴⁴ Bu nedenle Abdulvehhab Lukaş'ı Osmanlı müfessirleri arasında sayanlar da olmuştur. O, neredeyse her ayetin tefsirini Osmanlı Devleti'ne itaate çağrı için bir fırsat olarak görüyordu.⁴⁵

⁴² Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/30.

⁴³ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/30.

⁴⁴ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/27.

⁴⁵ Yahya Maabdeh, "et-Te'vilü'l-ictimâiyyi li'l-Kur'âni'l-Kerîmi inde't-Tıtvânî ve mevkii'l-Kur'ân ve's-sünne fi nazariyyetihi", *Osmanlı Döneminde Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 2/386.

Gerçekten de müfessir Lukaş, Osmanlı hilâfetinde ifadesini bulan İslâmî hamiyetinde aşırılığa kaçmıştır. Osmanlıyı destekleyene dost, karşı olana düşmandı. Bu his ve düşünceyle tefsirinin sayfalarını Osmanlıya siyasî destek mesajlarıyla doldurmuştur. Müslümanlara, Osmanlı'nın asırlardır İslâm Devleti'ni temsil ettiğini anlatmaya çalışmıştır. Bütün Müslümanların milliyet, mezhep, meşrep gibi farklılıklarıyla birlikte, güçlü ve egemen olabilmek için birleşmeleri gerektiğine inanmış, tefsirinin birçok yerinde ve her fırsatta bu düşüncesini işlemiştir. Denilebilir ki, Lukaş'ın tefsiri *Nusratü'l-İslâm*, Osmanlı Devleti'ne destek (Nusratu'd-Devletu'l-Osmaniyye) anlamına denk geliyordu.”⁴⁶

Abdulvehhab Lukaş'a göre, Muhammedî hilâfet devleti, Sünnet'e yöneldiği ve din düşmanları ile destekçilerine karşı gerektiği gibi mücadele verdiği zamanlarda onları mağlup etmiş ve zafer kazanmıştır. Böylece ümmet, hâkimiyet elde ederek izzet ve şerefine geri dönmüştür. Sünneti terk edip Allah Teâlâ'nın muradına ters düşerek başkalarına yönelince de musibete gark olmuştur.⁴⁷

Müfessir Lukaş tefsirinde aynı yerde bulunmaması gereken, birbirini iten nesnelere bir arada toplamıştır. Eser, rivayet tefsiri türündedir. Lukaş, tefsirinde sahih ya da zayıf selef müfessirlerinin sözlerinden yapılan rivayetleri nakletmiş, isrâiliyâta başvurmuş, Kur'ân'la ve sahih olsun veya olmasın hadisle istişhâd etmiştir. Ca'fer es-Sülemî, Abdulvehhab Lukaş'ın hadis ilminde ehil olmadığını, bu yüzden tefsirinde çok sayıda zayıf ve mevzu hadis bulunduğunu vurgulamaktadır. Yaptığı nakillerde rivayet, isnat ve kapsamlı bir inceleme bulunmamaktadır. Bununla birlikte ihtiyatlı davranmaktan da geri durmamıştır. Bazen hadis metninin anlamını 'او كما ورد' kaydıyla nakletmiştir. Bazı yerlerde ise Mısır'da Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın yönettiği Kur'ân'a dayalı *islah hareketinin* akılcı tefsirine

⁴⁶ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/27.

⁴⁷ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/42.

reddiyede bulunmuştur.⁴⁸ Abdulvehhab Lukaş tefsirinde Sünnî geleneğe bağlıdır. Dolaylı yoldan dahi i'tizâlî fikirlere yer vermemiştir. Aksine Mu'tezile'nin görüşlerini münakaşa ederek onları reddetmiştir.⁴⁹

Abdulvehhab Lukaş, toplumun ıslahı için çabalayan bir âlimdir. Tefsirinde fırsat bulduğu her yerde kadıları, müftüleri, adâlet adamlarını, kamu görevlilerini, kabile reislerini, cihadın önderlerini, kanaat önderlerini ve zaviye şeyhlerini tenkit etmiş ve gerektiğinde kınamıştır. Toplumsal olayları, yabancıların Mağrip üzerindeki tahakkümünü ele alarak incelemiştir. Sülemi, Abdulvehhab Lukaş'ın tenkitlerinden hareketle, eserinin *sosyal tarih* kitabı olarak kabul edilebileceğini söylemektedir.⁵⁰

Lukaş aynı zamanda kıraat âlimidir. Bir ayeti tefsir ederken ilk aşamada ayetin kıraatlerini tespit eder. Yedi kıraat ve on kıraat dışında şâz kıraatleri nakletmekten sakınmaz. Müfessir Lukaş bunlara ek olarak sarf, nahiv, belâgat konularında da yetkin bir lügat âlimidir.⁵¹

Son olarak ifade etmeliyiz ki, Abdulvehhab Lukaş, tefsirinde şer'î ilimleri, tasavvufu ve siyaseti bir araya toplamış, çok yönlü bir âlimdir. Ancak, eser siyasî açıdan başka bir çalışmamızda yer alacağından, burada işârî ve fikhî yönüyle tanıtılacaktır.

2.2. İşârî Tefsir Yönünden *Nusratü'l-İslâm*

Abdulvehhab Lukaş'ın eseri "*Tefsîru nusratü'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsân fî ihrâc makâmâtî'd-dîni mine'l-Kur'ân*" aynı zamanda işârî tefsir örneklerindedir. Müfessirin bu alanda dayanağı Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Muhammed ibn Acîbe (ö. 1224/1809) ile Şâzeliyye - Kâdiriyye kaynaklarıdır. İbn Acîbe'nin dört ciltlik *el-Bahru'l-medîd*

⁴⁸ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/27.

⁴⁹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/28.

⁵⁰ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/28.

⁵¹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/28.

adlı tefsirini örnek almıştır. Lukaş, Şeyh Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Acîbe'nin yöntemini izleyerek şayet varsa nüzul sebebinin zikrederek ayeti tefsir etmeye başlar. Lügat açısından önemli gördüğü konuları açıklar. Lafızların zahiri açıdan anlamlarını belirtir, sonra bâtna ilişkin anlamlarına işaret eder.⁵² Lukaş'ın örnek aldığı *el-Bahru'l-medîd*, Türkçeye de tercüme edilmiş ve Semerkand Yayıncılık tarafından 2011 yılında on bir cilt olarak yayımlanmıştır.

Tahmin edilebileceği gibi irfan sahibi zatlar da Nusratu'l-İslâm'da çokça yer bulmuşlardır. Abdulkadir Geylânî (ö. 561/1166) başta olmak üzere, Abdulvehhab Lukaş'ın şeyhi Abdulkadir ibn Acîbe (ö. 1313/1895), Abdulaziz ed-Debbâğ (ö. 1132/1720) gibi sufi âlimler ile onların takipçisi zatların sözleri, müfessirin Kur'ân'da karşılaştığı zahir ve bâtın müşkillerin çözümünde birer hüccettir. Müfessir Lukaş, cezbe halinde sarf edilmiş bazı sözlerin de (şathiye) tefsirinde yer almasında bir beis görmemiştir.

Abdulvehhab Lukaş, tasavvufun geçmişinin *ehlü's-suffaya* kadar uzandığını, onların ilk sufiler olduğunu iddia eder. Bu iddiasının kanıtı şu ayettir:

لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ
أَغْنِيَاءَ مِنَ النَّعْفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

“(Yapacağınız hayırlar,) kendilerini Allah yoluna adanmış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir.”⁵³

⁵² Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/28.

⁵³ el-Bakara 2/273.

Müfessir, bu ayetin ehli's-suffe hakkında nazil olduğunu ve Muhacirlerden dört yüz kişi olduklarını belirtir. Ona göre suffe ehli, tasavvufun nüvesini teşkil eden zahitler topluluğudur.⁵⁴

Abdulvehhab Lukaş'ın nezdinde her ayet *İslâm*, *iman*, *ihsan* açılarından anlaşılır ve her açı (makam) diğerinden daha derin anlama sahiptir. Ca'fer es-Sülemî, bunda bir beis olmamakla birlikte Lukaş'ın mübalağaya kaçtığını, ayeti ilgisiz bir şekilde açıkladığını, çıkardığı anlamın ayetin zahiri açısından kabul edilebilir olmadığını belirtir.⁵⁵ Müfessirin bu yöntem ile yaptığı tefsire aşağıdaki ayetler üzerinden bakalım:

أَمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

“Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. «Allah'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapmayız. İşittik, itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır» dediler.”⁵⁶

(*İşittik*) yani, zahir ve bâtın olarak icabet ettik: İslâm makamında bize emredilene icâbet ettik; İman makamında örtüsü açılmış olarak (keşf) bize emredilene icabet ettik; İhsan makamında örtüsü açılmış olarak bize emredilene, işitme, taat ve hepsini kabul ile icabet ettik.⁵⁷

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.”⁵⁸

⁵⁴ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/234.

⁵⁵ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/28.

⁵⁶ el-Bakara 2/285.

⁵⁷ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/245.

⁵⁸ el-Bakara 2/238.

(Allah'ın huzurunda durun) yani, ey İslâm makamında olanlar, namazda *Huşû içinde* (قانتين) durun; İman makamında olanlar, kalplerinizde haşyet, yalnızca Allah'a yönelerek kıyamda, rükûda, secdede ve her harekette boyun eğerek, itaatle O'nu zikredin. Lukaş'a göre, Allah'a itaatin (kunût) kendisi de zikirdir. İhsan makamında olanlar, Allah'ın huzurunda, Allah ile Allah'ta ve Allah'a doğru, huşû içinde namaza durun. Allah'ta kendinizden geçin (fenâ fillâh) ve O'nun vücudunda kendi vücudunuzdan geçin (fenâ fi'l-vücûd).⁵⁹

لَا يُكَفِّرُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وَاسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا
أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ
لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

“Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir. Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme! Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et!”⁶⁰

(Unutursak) yani, sana itaatte bir şey unutursak, kalplerimiz ve sair organlarımız yanılırsa: İslâm makamında; bir namazda veya zekâtta ya da hacta ve diğer ibadetlerde yanılırsak veya daha büyük bir gaflette bulunursak bizi sorumlu tutma. Nitekim sehiv secdeleri bu bağlamda sünnet kılınmıştır (Mâlikîlerde). İman makamında; Allah'tan gafil olarak korku, ümit, şükür, sabır, tövbe, züht, tevekkül, rıza, muhabbet gibi kalbî taatlardan bir şey unutursak bize hatırlat ki hatamızdan dönelim. İhsan makamında; şuhûd ve ıyân⁶¹ bizden gizlenir de senin fiillerinin yanında kendimizden bir fiil veya meydana gelmiş bir şey ya da senin sıfatlarının yanında bir sıfat, senin varlığının yanında kâinatın

⁵⁹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/200.

⁶⁰ el-Bakara 2/286.

⁶¹ Şuhûd ve İyân makamı, Allah'ı müşahede etme makamıdır.

varlığını görmek gibi bir gaflete düşerek ruhî taatlardan bir şey unutursak, senin fazlın ve keremin ile hatırlayıp marifet makamına döneriz.⁶²

2.3. Fıkhî Açından *Nusratü'l-İslâm*

Abdulvehhab Lukaş, Mâlikî mezhebine tâbi olmakla birlikte, diğer mezheplere de eşit mesafede yaklaşmış ve taassup göstermemiştir. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken Mâlikî mezhebinin daha çok da müteahhirînden olan âlimlerinin görüşlerine geniş ölçüde yer vererek hüküm bildirmiştir. Diğer mezheplerle özellikle Hanefî ve Şafîî mezhebiyle ihtilafli bir mesele olduğunda, bunu açıklayarak kısa bir şekilde meseleyi tartışmıştır.⁶³ Aşağıda vereceğimiz örnekle konu daha iyi anlaşılacaktır. Ayetin ilgili kısmı ve şu şekildedir:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ فَلَوْ كُنتُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar. Allah gafûrdur, halîmdir.”⁶⁴

Yani, hükümsüz olan her söz önemsizdir, dikkate alınmaz (lağv). Burada olan lağv, yemin kastı olmadan dil ile ortaya çıkan ifadedir. Kasıtsız yemin, bir şeyin doğru olduğu zannedilerek fakat gerçekte öyle olmayan şey hakkında yapılan yemindir. Ayetin anlamı, ‘Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı cezalandırmaz’ demektir. Müfessir böylece ayetin anlamını verdikten sonra mezhep imamlarının sözlerini aktarmaya geçer.

Lukaş'ın verdiği bilgilere göre, Ebu Hanife böyle bir durumda kefaret gerekmediğini kabul etmektedir. Şafîî'ye göre, yemin kastı olmaksızın ağız alışkanlığıyla söylenen "evet vallâhi, hayır vallâhi" benzeri sözlerdir. Mâlik'e göre ise bu konudaki en isabetli söz, bir şeyin

⁶² Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/248.

⁶³ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/28.

⁶⁴ el-Bakara 2/225.

şöyle olduğunu bilip yemin etmek, sonra o işin öyle olmadığını anlaşılmasıdır. Bu durumda kefarete gerekmez. Kefarete, mubah olan bir şeyi yapmamaya yemin edip sonra onu yapanadır. Ya da yapmaya yemin edip, onu yapmayanadır. Mesela, eşyasını yüz liraya satmayacağına dair yemin edip bu fiyata satan veya çocuğunu dövme için yemin ettiği halde bunu yapmayan kişi gibi.⁶⁵

Yine bir başka yerde ahkâm ayetlerinin tefsirini yaparken konuyla ilgili tartışma ve görüşleri aktarmakta, kendi mezhebinin tercih edilen görüşünü ve diğer mezheplerin konu hakkındaki sözlerini hatırlatmaktadır. Şu ayetin tefsirinde olduğu gibi:

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

“*Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.*”⁶⁶

Müfessir Lukaş, *orta namazın* yani en faziletli namazın ikinci namazı olduğunu belirttiikten sonra bu namazın, sabah veya öğlen ya da akşam veya yatsı namazı olabileceğini söylemektedir. Ebu Hanife'ye göre ikinci namazı olduğunu, Neseî'den ise bunun cumhurun görüşü olduğunu nakletmektedir. Lukaş, kendilerine (Mâlikîlere) göre orta namazın sabah namazı olduğunu, Mâlikîlerden Abdullah ibn Ebu Cemra'ya göre ise ikinci ve sabah namazlarının birlikte orta namazı olduğunu belirtmektedir.⁶⁷

Bununla birlikte Lukaş yeri geldiğinde Mâlikî mezhebini tenkit etmekten de geri durmaz. Hatta mensubu olduğu mezhep imamını bile eleştirmekten çekinmez. Bu konuda yazdıklarından kısa bir kesit okuyalım: “... *O (İmam Mâlik) mezhebini sedd-i zerâi üzerine inşa etmiştir. Bu ise dinde zorluk çıkarma ve sıkıntıdır. Oysa Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: (...din hususunda üzerinize hiçbir zorluk*

⁶⁵ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/189.

⁶⁶ el-Bakara 2/238.

⁶⁷ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/199.

yüklemedi...) ⁶⁸ ve (... Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez...). ⁶⁹
Bu iki ayetteki anlama yakın başka ayetler de vardır.” ⁷⁰

Esasında Lukaş, Müslüman toplumlarda vuku bulan olaylar ve yaşanan sosyal problemlerin mezhep taassubuyla ilgisi olduğuna inanmaktadır. ⁷¹ Bazı içtihatların şeriata aykırı olduğunu ve toplum hayatını zorlaştırdığını belirtir. Lukaş, dinde esas kaynağın Kur’ân ve Sünnet olduğunu, mezhep imamlarının da bu iki kaynağa bağlı olduğunu, Kur’ân ve Sünneti muhafaza ederek ve açıklayarak bize aktardıkları için onların bizim imamlarımız ve efendilerimiz olduklarını söyler. Ancak sonradan gelen taklitçi âlimlerin, esas kaynağı bırakarak fıkıh kitaplarını, Kur’ân ve Sünnetin yerine ikame ettiklerini belirtir. Özellikle kendi zamanındaki bazı âlimlerin muhtasar kitaplara dalarak yanlış sonuçlara vardıklarını, böylece dine ekleme yaptıklarını, hayatı zorlaştırdıklarını ifade eder. ⁷²

Sonuç

Abdulvehhab Lukaş, Endülüs Emevîleri’nden olan ataları işgal yüzünden ülkelerini terk etmek zorunda kaldıkları gibi, kendisi de aynı nedenle memleketini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde İslâm coğrafyası Batılı sömürgecilerin işgali altındadır. Bu şartlar altında, Batı’nın meydan okumalarına karşı, Kur’an’ı yeni bir anlayışla ele alarak yorumlayan bir tefsir çeşidi ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda ortaya çıkan bu tefsir türü içtimaî/siyasî tefsir metodudur.

Abdulvehhab Lukaş’ın *nusratü'l-İslâm* adlı tefsiri de dönemin sosyal, siyasal problemleriyle ilgili çokça yorum barındırdığından içtimaî/siyasî tefsir türünde kabul edilebilir. Yaşadığı dönemde Mağrip’in önemli âlimlerinden birisi olan Abdulvehhab Lukaş,

⁶⁸ el-Hac 22/78.

⁶⁹ el-Bakara 2/185.

⁷⁰ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 3/245.

⁷¹ Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 1/39.

⁷² Lukaş, *Nusratu'l-İslâm*, 3/244/245.

Osmanlı hilâfetinin önde gelen savunucularındandır. Hacimli tefsirini, Müslümanları Osmanlı hilâfetinin sancağı altında birlik olmaya davet etmek amacıyla kaleme almıştır.

Lukaş, Müslümanların imha edilmekten kurtulmasının tek bir halife etrafında birleşmelerine bağlı olduğuna inanıyordu. Bu nedenle, bütün Müslümanları hilâfeti temsil eden Osmanlı'nın sancağı altında birleşmeye davet etmiştir. Bu düşüncenin etkisi *nusratü'l-İslâm*'da çok açık bir şekilde görülebilmektedir.

Müfessir Lukaş, muhaliflerle olan tartışmalarını, yanlış bulduğu her konuyu kitabına almakta tereddüt göstermemiştir. Tefsirinde fırsat bulduğu her yerde kadıları, müftüleri, adâlet adamlarını, kamu görevlilerini, kabile reislerini, cihadın önderlerini, kanaat önderlerini ve zaviye şeyhlerini tenkit etmiş, kınamış hatta tekfir etmiştir. Toplumsal olayları, yabancıların Mağrip üzerindeki tahakkümüne karşı takınılan tavır üzerinden değerlendirmiştir. Mağripliler onun nazarında iki sınıfa ayrılmışlardır. Ya Osmanlı taraftarıdır ya da sömürgecilerle iş birliği yapan hainlerdir. Buna rağmen muhaliflerini tekfir ederken bile seviyeli üslubunu muhafaza edebilmiştir.

Bunun yanında Lukaş, tefsirinde fikhî meseleleri de ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken Mâlikî mezhebinin daha çok da müteahhirînden olan âlimlerinin görüşlerine geniş ölçüde yer vererek hüküm bildirmiştir. Diğer mezheplerle özellikle Hanefî ve Şafiî mezhebiyle ihtilafı bir mesele olduğunda, bunu açıklayarak kısa bir şekilde meseleyi tartışmıştır. Bu da onun mezheb tassubundan uzak olduğunu göstermektedir. *Nusratü'l-İslâm* aynı zamanda işârî tefsir örneğidir. Abdulvehhab Lukaş ayetleri İslâm, îmân ve ihsân makamlarında tefsir ederek, zâhiri anlamı verdikten sonra bâtını yorumlara geçmektedir.

Abdulvehhab Lukaş, Derkavîyye, Şâzelîyye tarikatına mensup sûfi bir âlimdir. Onu rakip olarak gören tarikat ehli sûfilerle, müritlerle ve daha başkalarıyla yaşadığı tartışmalar kişiliğine yansdığından

önüne çıkan her fırsatta düşmanlarını ve rakiplerini hedef almıştır. Tefsirinde işâri yorumlar yapmakla kalmamış tarikattaki tartışmaları da yansıtmıştır.

Kısaca herhangi bir düşünürde olduğu gibi Abdulvehhab Lukaş'ın da düşünceleri, içinde bulunduğu şartların ve çağdaşı olduğu kurumların bir yansımasıdır. Müfessir, ayetleri kendi görüşlerini desteklemek ve karşıtlarının görüşlerini çürütmek maksadıyla tefsir etmiştir. Abdulvehhab Lukaş, siyasî, içtimaî meseleleri tartışırken siyasî terimlere başvurmamıştır. Toplumun ıslahı veya yöneticilerin görevleri hakkındaki değerlendirmelerini Kur'ân ayetlerini tefsir ederek ortaya koymuştur.

Abdulvehhab Lukaş, güncel siyasete ve sosyal olaylara olan ilgisini tefsirine çok fazla yansıtmakta, bu yüzden bazı yerlerde ele aldığı konular, tefsir alanının dışına çıkabilmektedir. Ancak sosyal, siyasal olaylarla bu kadar çok meşgul olmasının yanında, dönemin problemleriyle ilgili bir analiz yaptığı, zamanın şartlarını göz önünde bulundurarak topluma bir öneride bulunduğu söylenemez. Lukaş'a göre, Müslümanlar Kur'ân ve Sünnetten uzaklaştıkları için hezimete uğramışlardır. Bundan kurtulmalarının çaresi de Osmanlı sancağı altında birleşmeleridir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Adnan. "Kuzey ve Orta Afrika". *İslâm Tarihi-2*. ed. Adnan Demircan - Mehmet Azimli. 285-306. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Aksu, Ali. "Osmanlılar ve Balkanlar". *İslâm Tarihi-2*. ed. Adnan Demircan - Mehmet Azimli. 337-359. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Alrawasdah, Ziyad. "Osmanlı Taraftarı Siyâsî Bir Tefsir Örneği: Abdulvehhab et-Tıtvânî'nin Nusratü'l-İslâm Adlı Eseri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 147-168.

- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı: İctimâî Tefsir*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 18. Basım, 2013.
- Dursun, Davut. “Fas”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#4-himaye-donemi-ve-bagimsizlik>.
- Erinç, Sırrı “Fas”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#1>
- Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*. çev. Ali Özek vd. Medine: Kral Fahd Mushaf-ı Şerîf Basım Kurumu, 1434/2013.
- Lukaş, Abdulvehhab. *Tefsîru nusratu’l-İslâm ve’l-îmân ve’l-ihsân fi ihrâc makâmâtî’ d-dîni mine’l-Kur’ân*. 15 Cilt. thk. Cafer İbnu’l-Hâc es-Sülemî. Titvan: Cem’iyyetu Tetavun Asmir, 1431/2010-1444/2022.
- Maabdeh, Yahya. “et-Te’vîlu’l-ictimâiyyi li’l-Kur’âni’l-Kerîmi inde’t-Tıtvânî ve mevkîi’l-Kur’ân ve’s-Sünne fi nazariyyetihi”. *Osmanlı Döneminde Tefsir*. ed. Hidayet Aydar vd. 2/375-411. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- es-Sebbâh, Yunus. *el-Âlimu’l-müfessir Abdulvehhab Lukaş*. Tanca: Dâr Selîkî Ahaveyn, 2020.
- Yeşilmen, Gökhan. “Osmanlı Devleti’nin Fas Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme”. *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 2/2 (Güz 2018), 107-121.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadis, 1426/2005.

Extended Abstract

The Ottoman Empire and other Islamic states were exposed to great challenges until the early years of the 20th century. Also the First World War started in 1914. The Ottoman Empire had to fight on many fronts and ultimately left the war. The war ended with the Armistice of Mudros in 1918 and the Empire was actually defeated. Moreover, the Morocco experienced a similar process and were exposed to the attacks of colonial states.

Morocco is known as al-Mağripu'l-Aksâ or Ceziretu'l-Mağrip in the Islamic world, whereas Maroc (Morocco) is used in the western world. The official name is al-Memleketu'l-Mağripiyye. Morocco is the name of a city in the Maghreb. Today, Maghreb is governed by the dynasty, which is accepted to be inherited from Hasan, from the 17th century to present. Due to the throne struggles that took place since the beginning of the 19th century, the influence of Europe increased and the invasions were inevitable. Sultan Mevlay Abdulaziz had to accept the protection of the French in 1912. However, the Spanish occupation was accepted in the northern and southwestern regions. The Maghreb won the independence in 1956. As a conclusion, Sultan Mohammed V (d. 1961) gained the title of king.

When the Islamic world was exposed to invade, a type of tafsir emerged with the aim of solving the problems by addressing the Qur'an with a new paradigm. The emerging tafsir is the method of social tafsir. Abdulvehhab Lukaş is another reformist commentator whose name has not been heard to date.

Lukaş was born in the Titvan. He belongs to a family that had to migrate from Andalusia due to the occupation. Lukaş shared the same fate with his ancestors. He had to leave the city after Spain's invasion. Ultimately, he left Titvan and settled in Tangier. Lukaş was brought up in a scholarly environment. Lukaş's family was known as a family that took on important duties, held high office, and made a name in the

scientific domain and government. The Lukaş family was the most important factor in the creation of his personal traits.

Lukaş, after a turbulent life filled with dhikr and negotiation, commercial activity, and judicial duty, wants to migrate to the state of the caliphate in the late days of his life, watching the news from that land and waiting ready for jihad at any moment, on Friday, 21 H. He died when he was at the age of 71 (July 7, 1923). Lukaş is buried in the Merişân cemetery in Tangier. Lukaş, with the influence of the social life full of many sects and zawiyas in Titvan, was initially affiliated with the Raysûniyye Savile. In early years, he participated in the assemblies of Sayyid Abdusselam ibn Ali ibn Raysun (d.1299/1882). Lukaş joined the Derkavîyye - Şazeliyye sect after the death of Sheikh Abdusselam ibn Raysun. In Titvan, he was sincerely connected to Fakih al-Hâc Abdulkadir ibn Acîbe (d.1313/1895). Lukaş presided over the Derkavîyye-Acîbîyye zaviye until the death of his Sheikh Abdulkadir ibn Acîbe. Lukaş remained the sheik of the order until he migrated and settled in Tangier.

Lukaş is one of the main defenders of the Ottoman caliphate. Tefsîru Nusratü'l-İslâm ve'l-îmân ve'l-ihsân fî İhrâci makâmâtî'd-dîni mine'l-Kur'ân was written to invite Muslims to make cooperation under the Ottoman caliphate. At the early years of the 19th century, the invasive policies of the colonial states led to the convergence of the Ottomans and the Moors. II. Abdulhamid's policy of Islamic unity also showed itself in the relations with the Maghreb and accelerated the efforts to establish an alliance. The Moors believed that salvation lay in the unified jihad of the Muslims. Lukaş invited us to make corporation under the Ottoman caliphate and to stand against the colonial regimes. He wrote the tafsir for this aim and used the name Nusratu'l-Islam. Lukaş made comments on the invitation to the Ottoman Empire wherever he found appropriate. Lukaş is a versatile scholar who has gathered the religious sciences, mysticism, and politics together. Nusratu'l-Islam is also an example of ishari tafsir. The tafsir is based on

the explanation of the verses through some hidden meanings and signs that are revealed to the Sufi connoisseurs. The Sufi commentator interprets in accordance with the signs that arise in his heart as of the position he is in.

Lukaş, after giving the literal meaning by interpreting the verses in the modes of Islam, belief, and Ihsan, passes on to the esoteric interpretations. The basis of the commentator is the sources of Sheikh Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Muhammed ibn Acîbe (d. 1224/1809) and Şazeliyye-Qadiriyya. He took Ibn Acîbe's four-volume tafsir called al-Bahru'l-medid. Lukaş begins to interpret the verse by mentioning the reason for the revelation following the method of Sheikh Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Acîbe. He also explains the issues that he deems important in terms of the lexicon. It indicates the outward meanings of the words, then points to their esoteric meanings. In addition, Lukaş examined the legal issues. He gave a wide range of thoughts of the scholars of the Maliki madhhab. When there was a conflicting issue, he briefly discussed the issue by explaining it. This shows that he is far from a sectarian tassub. He interpreted the verses to support his views.

Lukaş didn't use political terminology while discussing issues. He revealed evaluations of the reform of society or the duties of the rulers based on Qur'an. Muslims were defeated because they distanced themselves from the Qur'an and Sunnah. The only way is to make cooperation under the Ottoman sanjak. Nusratu'l-Islam was prepared for publication by Ja'fer annual-Hâc es-Sülemî. There is only one copy of the work, consisting of seven parts. The first manuscript was started in the Titvan city in 2010 with the supervision of Ca'fer es-Sülemî and it was completed in 2022. Tafsîru nusratu'l-Islam is a main book of tafsir including all of surahs from the Fatiha to the Nâs.